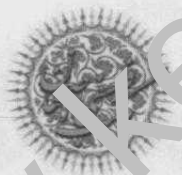

عدم

تألیف

سید محمد علی مدرس مطلق

سرشناسه	مدرس مطلق، محمدعلی، ۱۳۴۲ -
عنوان و نام پدیدآور	عدم/ تالیف سید محمدعلی مدرس مطلق.
مشخصات نشر	تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	۲۱۹ ص.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۷۰۰۹۰۶۹-۷
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه: ص [۲۱۶]-۲۱۹.
موضوع	نیستی
موضوع	Nothing (Philosophy)
موضوع	فلسفه اسلامی
موضوع	Islamic philosophy
شناسه افزوده	موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
شناسه افزوده	Muassasah-i Pizhuhishi-i Hikmat va Falsafah-i Iran
رده بنی کنگره	BD۳۹۸/م۴۴ ۱۳۹۶
رده ی دی	۱۱۱/۵
ماره ک شناسی ملی	۳۷۰۳۷۰۶

عدم

تألیف: سید محمدعلی مدرس مطلق

ناشر: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۶

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۴۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۰۰۹-۶۹-۷

چاپخانه: مؤسسه بوستان کتاب ۵-۱۱۱۴-۳۶۶۶-۲۵

حق چاپ و نشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، کوچه شهید آراکلیان، شماره ۲

تلفن: ۶۶۴۰۵۴۴۵؛ نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

اصفهان، دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دبیر خانه دائمی همایش مکتب فلسفی اصفهان ۳۷۹۳۳۰۹۷ - ۳۱

«هوالحکیم»

«مکتب فلسفی اصفهان» اصطلاحی مستحدث نزد پژوهشگران عرصه مطالعات سنت حکمی و عرفانی عالم اسلام است. حکیمان حوزه اصفهان به خوبی نشان دادند که استمرار واقعی این سنت در انتقال روح آن از عصر فارابی و ابن سینا به بعد، نه از مجرای چهره‌هایی مانند ابن رشد اندلسی، نه از طریق حکمایی مانند میرداماد (مؤسس مکتب اصفهان) میسر است؛ و این طریقی نه‌تنها پیش‌تر، به همت حکیمان و عارفانی مانند شیخ اشراق، ابن عربی، خواجه طوسی، ابن‌ترکة اصفهانی، سیدحیدر آملی، ابن‌ابی‌جمهور احساسی و اعظم حوزه شیراز هموار شده بود.

نشاط فکری، رونق حوزه‌های درسی، جامعیت، تلفیق مشارب گوناگون فکری در عین خلاقیت و نوآوری، جمع میان عقلانیت و معنویت، پاسخ‌گویی به پرسش‌های روز و مهم‌تر از همه، عرضه آموزه‌هایی برآمده از روح و باور شیعی، رویداد بزرگی بود که حاصل آن، به تعبیر برخی از محققان معاصر «حکمت معنوی تشیع» است. این شیوه نوین فکری، توجهی ویژه به متن قرآن کریم و روایات و ادعیه مأثوره از پیشوایان دین داشت که با بهره‌گیری از تأویل، توانست خلاء موجود در حکمت اسلامی دوران پیش از خود را به خوبی جبران کند.

حوزه فلسفی اصفهان سایر مشارب فلسفی قدما را نیز در بطن خود حفظ و بازسازی

کرد و حتی با توانی بیش از پیش، ضامن تداوم آن‌ها شد. از باب نمونه، بیشترین حواشی و تعلیقات بر *شفاء* شیخ‌الرئیس در همین دوران نگاشته شد؛ متون حکمت اشراق به نحو گسترده شرح و تدریس می‌شد و عرفان ابن‌عربی نیز همچنان رواج و تداوم داشت. افزون بر این، حکیمان متأله این حوزه، این توفیق را نیز داشتند که مکتب اخلاقی - عرفانی تشیع را قوام بخشیده و به تربیت نفوس و ارتقای معنوی اهل سلوک همت گمارند.

گفته است اصطلاح «**مکتب فلسفی اصفهان**» به جریان خاصی از حکمای اصفهان اسلاق نمی‌شود. در درون این مکتب، افزون بر حوزه میرداماد و شاگردانش که به **حکمت ایمانی** نیز شهرت یافت، **حکمت ایمانی**، یعنی طریق خاص فکری و عملی شیخ بهایی، **حکمت تبریزی** که بر مدار آرای حکمی میرفندرسکی استوار شد، **حکمت متعالیه** صدرایی، **حکمت تبریزی** ملا جبعلی تبریزی و بالأخره **حکمت سینیوی** مشائیان اصفهان نیز جای می‌گیرند.

آنچه از مآثر حکیمان متأله آن عصر ملای در دوران صفویه از سده یازدهم هجری به بعد بر جای مانده است، مجموعه‌ای گراسنگ از عارف‌چکمی به شمار می‌رود که از حیث کمی و کیفی با هیچ دوره‌ای از ادوار و حوزه‌ای از حره‌های فرهنگ کهن اسلامی ایران، پیش و پس از آن، قابل مقایسه نیست.

بر بخش بزرگی از این میراث عظیم فکری و معنوی، با گذشت سه - چهار سده، همچنان گرد غربت در کتابخانه‌های شخصی و عمومی نشسته است. یا حای این پرسش نیست که حتی فهم صحیح حکمت صدرایی - که مشهورتر از سایر مشارب حکمی حوزه اصفهان است - جز با آگاهی بر فعالیت‌های فلسفی زمانه او و چالش‌های میان او با سایر مکاتب و جریان‌ها چگونه ممکن است؟ نیز، چگونه می‌توان به طرح حکمت و فلسفه‌ای زنده، مؤثر و تحرک‌زا در ایران برای مواجهه با مقتضیات عالم معاصر، جز با اشراف بر آثار و مآثر فلسفی آن عهد باشکوه، توفیق یافت؟

در چند دهه گذشته، استادان و محققانی از جمله شادروان استاد سیدجلال‌الدین آشتیانی، به پیشنهاد اسلام‌شناس فقید فرانسوی، هانری کربن، در جهت معرفی آثار حکمای شیعی عصر صفوی به چاپ و انتشار نمونه‌هایی از متون حکمی و عرفانی حکمای اصفهان از میرداماد و میرفندرسکی تا بیدآبادی و نراقی در چهار مجلد مبادرت نمودند. چند سال پیش نیز، در همایش بین‌المللی «از اصفهان تا قرطبه» پاره‌ای از متون حکمای اصفهان چاپ و منتشر شد. با وجود این، ثلث آثار حکمی به جای مانده از حکیمان اصفهان نیز هنوز چاپ نشده است؛ از این رو، به نظر می‌رسید که بهانه گردهمایی، می‌تواند زمینه مناسبی را برای احیای آثار این بزرگان فراهم آورد تا برای نخستین بار، بتوان به گونه‌ای مستقیم و با محوریت کتب آثار حکیمان اصفهان عصر صفوی، به نشر آن‌ها مبادرت نمود.

پس از اعلام فراخوان نخستین همایش مکتب فلسفی اصفهان و آغاز به کار دبیرخانه و کمیته علمی همایش، افزون بر کار بررسی مقالات رسیده، تصحیح و تحقیق آثاری از حکیمان این حوزه و نیز نگارش کتاب‌های جداگانه درباره فعالیت‌های فلسفی این دوره و معرفی حکمای اصفهان، در دستور کار دبیرخانه همایش قرار گرفت و با یاری ایزد منان و همت استادان و محققان و نویسندگان، نوزده عنوان کتاب و سالنامه، شرح ذیل چاپ و منتشر گردید:

شرح التائیه الكبرى^۱ (صائن‌الدین علی بن ترکه اصفهانی، تحقیق: مهدی هادی‌زاده)؛
الشوارق (ابوالحسن قائنی کاشانی، تحقیق: زهره قربانی)؛ **رسالة الإيقاظات فی خلق الأعمال** (میرداماد، تحقیق: حامد ناجی اصفهانی)؛ **خطفات القدس**، (میرسیداحمد علوی عاملی، تحقیق: مجید هادی‌زاده)؛ **الکلمة الطيبة** (ملّاعبدالرزاق لاهیجی، تحقیق: حمید عطایی‌نظری)؛ **شرح «تهذیب المنطق» تفتازانی**، (ملّاعبدالرزاق لاهیجی، تحقیق: مرتضی حاج حسینی)؛ **زواهر الحکم** (میرزا حسن لاهیجی، تحقیق: سید حسین

واعظی)؛ **ساقی نامه** (میرزا ابوطالب فندرسکی، تحقیق: سیدعلی اصغر میرباقری فرد و احسان رئیسی)؛ **شرح «حکمة العرشیه»** (ملّا اسماعیل واحدالعین، تحقیق: مسعود خداوردی)؛ **سیر تحوّل مکتب فلسفی اصفهان از ابن سینا تا ملّا صدرا** (تألیف: مهدی امامی جمعه)؛ **مکتب فلسفی اصفهان** (تألیف: سید محمدعلی مدرّس مطلق)؛ **مکتب فلسفی شیراز** (تألیف: سید محمدعلی مدرّس مطلق)؛ **جریان های فکری حوزه علمیه اصفهان** (تألیف: محمدجعفر رضایی)؛ **فرهنگ اصطلاحات کلامی فیاضیه** (تألیف: حمید عطایی نظری)؛ **مکتب فلسفی اصفهان از دیدگاه دانش پژوهان** (تألیف: محمدرضا زاده هوش)؛ **دیدار با فیلسوفان سپاهان** (تألیف: محمدرضا زاده هوش)؛ **مجموعه مقالات نخستین همایش مکتب فلسفی اصفهان (در سه مجلد)** (تألیف: علی کرباسی زاده اصفهانی).

البته این گامی است نخست در رفی میراث حکمی و معنوی تشیع؛ و از آن جا که انتشار این حجم از آثار به جای سنده، کتاب و رساله موسّعی را می طلبد، تصمیم بر این شد تا قلمرو منشورات نخستین همایش مکتب فلسفی اصفهان، بیشتر به آثار حکمای عصر صفوی از میرداماد تا اوایل دوره قاجار اختصاص یابد. این مجال که به لطف و عنایت حق و حسن توجه تنی چند از محققان و فضلالی ترانقار و شماری از نهادهای و مراکز و مؤسّسات دینی و پژوهشی فراهم شد، به مثابه آغاز راه و جاده ای است سرشار از ذخائر علمی و معنوی.

امید آن که بتوانیم با استعانت از توفیقات پروردگار حکیم و مساعدت های مسئولان فرهنگی کشور و تمامی علاقه مندان به احیاء حکمت اصیل شیعی، گام های بعدی و مؤثرتری را در خصوص احیاء آثار سایر حکمای اصفهان برداریم.

اکنون با گذشت چهار سال از آن گردهمایی، معاون پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، **دومین همایش مکتب فلسفی اصفهان** را برپا نمود. این

همایش که در سطح ملی در روزهای هفدهم تا نوزدهم اسفندماه ۱۳۹۵ برگزار گردید، شماری از متون گرانسنگ حکیمان، عارفان و متکلمان سده‌های دوازدهم هجری به بعد و نیز تألیفات برخی از استادان و پژوهشگران را برای دومین همایش منتشر و رونمایی کرد. آن دسته از آثاری که برای دومین همایش مکتب فلسفی اصفهان چاپ و انتشار یافت، عبارتند از:

رفع المنازعة و الخلاف (سیدحیدر آملی)؛ اوراق پراکنده از مصنفات میرداماد: حاشیه «تعلیق بر الهیات شرح تجرید در مباحث قدرت و علم إلهی» محمد بن محمد نفری (ملّا شمس‌الدین محمد ابن نعمت‌الله گیلانی)؛ تعلیقات ملّا محمد باقر جبرائی بر إلهیات شفاء؛ بیان الأسرار در شرح «مصباح الشریعة» (شیخ حسین رمادی)؛ کشف الحیرت، (ملّا اسماعیل خاتون‌آبادی)؛ رساله توحید (در نقد وحدت و جود) (ملّا محمدسعید رودسری گیلانی)؛ اربع رسائل فی علم الکلام (فاضل اصفهانی هندی)؛ نور البصائر فی حل مشکلات المشاعر (شرح مشاعر ملّا صدرا)، ملا احمد اردکانی؛ رساله مرآة الوحدة الحقّة (سید ابوطالب حسینی قائنی)؛ ضوء المناظر فی شرح الحسائر (ملّا زین‌العابدین نوری)؛ أنوار التوحید (عبدالصاحب نراقی)؛ هداية المسترشدين فی ردّ المضلّين (ملّا محمدتقی کاشانی)؛ روح الإسلام و الإيمان، (میرزا یحیی بیدآبادی)؛ حروف الحکمة فی شرح الأسفار و المنظومة (در دو مجلد) (سیدصدرالدین کوپایی)؛ تبیین معانی نمادین عناصر معماری اسلامی عصر صفوی (آثار میدان نقش جهان) (امام اصفهان)؛ تکامل اخروی در چشم انداز صدرایی؛ رساله عدم؛ مجموعه سخنرانی‌های نخستین همایش مکتب فلسفی اصفهان؛ مجموعه مقالات برگزیده دومین همایش مکتب فلسفی اصفهان (در چهار مجلد).

در این جا، با سپاس از الطاف ایزد بی‌همتا، از تمامی شخصیت‌های حقیقی و حقوقی،

مسئولان اجرایی و دست‌اندرکاران این همایش به شرح زیر صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نماییم:

اعضای شورای سیاست‌گذاری:

دکتر هوشنگ طالبی (رئیس دانشگاه اصفهان)، **دکتر امیر رحیمی** (معاون پژوهشی)، **حجة الإسلام والمسلمین دکتر جعفر شانظری** (معاون فرهنگی)، **حجة الإسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه** (رئیس مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران)، **حجة الإسلام والمسلمین حاج‌شیخ حسن مظاهری** (نماینده حوزه علمیه اصفهان)، **دکتر مسعود احمدی** (مدیر کل صدا و سیما، مرکز اصفهان)، **دکتر مهدی مالی‌نژاد** (شهردار اصفهان)، **دکتر محمد امیری** (رئیس دانشگاه آزاد خوراسکان)، **دکتر حسین کلباسی‌اشتری** (استاد تمام گروه فلسفه دانشگاه علامه طباطبائی).

اعضای کمیته علمی:

دکتر مهدی امامی‌جمعه، **دکتر محمد بیدهندی**، **دکتر قاسم پورحسن**، **دکتر مرتضی حاج‌حسینی**، **دکتر مجید حمیدزاده**، **دکتر مهدی حبشی**، **دکتر فروغ‌السادات رحیم‌پور**، **دکتر ابراهیم رضایی**، **دکتر جعفر شانظری**، **دکتر حسین کلباسی‌اشتری**، **دکتر محسن محمدی‌فشارکی**، **دکتر محمد‌مهدی مشکاتی**، **دکتر ابوالستار القائم**، **دکتر حامد ناجی‌اصفهانی**، **حجة الإسلام والمسلمین حاج‌شیخ مجید هادی‌زاد**

رئیس محترم مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، جناب حجة الإسلام والمسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه که همانند همایش قبلی با بزرگواری، چاپ و انتشار آثار این دوره را نیز تقبل فرمودند. در این‌جا از همه مسئولان و مدیران، معاون مالی و اداری، معاون پژوهشی، واحد چاپ و انتشارات و سایر دست‌اندرکاران این مؤسسه صمیمانه سپاسگزاری می‌نماییم.

رئیس محترم دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان)، دکتر محمد امیری و همچنین، معاون محترم پژوهشی آن دانشگاه، جناب آقای دکتر احمد رضا مساح که پرداخت حق التحقیق شماری از آثار را بر عهده گرفتند.

جناب آقای سعید محمدی، دبیر محترم کمیته اجرایی همایش که تلاش پی گیر و بی وقفه ایشان سهم عمده ای در به ثمر رساندن اولین و دومین همایش مکتب فلسفی اصفهان داشت.

خانم فریده کوهرننگ بهشتی، مسئول محترم دبیرخانه همایش که در برگزاری هر چه بهتر همایش نقشی سزایفا کردند.

در پایان از تمامی عزیزان و سرورانی که در این همایش از الطافشان بهره مند بودیم، به ویژه از راهنمایی ها و تسکین های دلسوزانه آقایان دکتر امیر رحیمی (معاون محترم پژوهشی و فناوری دانشگاه اصفهان)، دکتره الاسلام والمسلمین حاج شیخ حسن مظاهری، دکتر حسین کلباسی اشتیری و سایر همکاران، دانش و یان عزیز و کارمندان محترم دانشکده ادبیات و علوم انسانی که در این مقدمه کوتاه مجال ذکر نامشان نیست، سپاسگزاریم.

علی کرباسی زاده اصفهانی

دبیر علمی دومین همایش مکتب فلسفی اصفهان

فهرست مطالب

۱۷.....	مقدمه
۲۱.....	ضرورت پرداختن به «عدم»
۲۳.....	عدم تصویری و عدم تصدیقی
۲۵.....	بخش اول: عدم تصویری
۲۹.....	عدم ماهوی و عدم مفهومی
۳۰.....	عدم عدم
۳۸.....	حمل شایع ذوالقرنین
۴۲.....	فایده حمل اولی ذاتی
۴۴.....	عدم مضاف و عدم محض
۵۲.....	تکثر و تمیز اعدام
۶۱.....	علیت و عدم
۶۶.....	عدم مقید
۶۷.....	نحوه راه یافتن تمایز در عدم مقید
۷۱.....	عدم زمانی
۷۴.....	عدم سابق و عدم لاحق
۸۰.....	عدم دهری

- ۸۴..... عدم زمانی غیر از عدم «زمان»ی است
- ۸۵..... عدم دهری و عدم «دهر»ی
- ۸۶..... عدم سرمدی
- ۸۶..... عدم «سرمد»ی
- ۸۸..... عدم ازلی
- ۹۱..... عدم ذاتی
- ۹۴..... عدم مجاز و عدم مقابل
- ۹۶..... عدم - ام و عدم خاص
- ۹۷..... عدم صریح
- ۱۰۰..... عدم فکّی
- ۱۰۱..... عدم استعدادی
- ۱۰۳..... عدم مطلق و مطلق عدم
- ۱۱۹..... عدم مشار
- ۱۲۳..... مطلق عدم
- ۱۲۶..... عدم مطلق
- ۱۳۶..... مراد از «عنقا» در ادبیات عرفانی ما
- ۱۴۰..... یک بحث عرفانی دیگر
- ۱۴۴..... بازگشت به مباحث عدم

۱۴۷..... بخش دوم: عدم تصدیقی

۱۴۹..... سلب الربط و ربط السلب

۱۵۵	 اقسام عدم تصدیقی
۱۵۶	 عدم مطابقی
۱۵۶	 عدم ضمنی
۱۶۲	 عدم لزومی
۱۶۴	 حذر از نیرنگ عدم لزومی
۱۶۷	 تقدم بناء ایجابی بر معنای سلبی
۱۷۳	 بخش سوم: مباحث پیاپی
۱۷۷	 مسألة «شرّ»
۱۸۶	 اطلاعات دیگر
۱۹۴	 عدم و تلقی ما از آن
۱۹۹	 مزج هستی و نیستی
۲۱۶	 منابع